

A tíz szobor

Ferenc József 1897. szeptemberi 25-i kézírata

(*Nemzettudat és szobrok*) A modern magyar nemzet kialakulása a 19. században elválaszthatatlan a modern történeti tudat megjelenésétől: a hazafias érzés kibontakozásában, a nemzetépítés folyamatában hatalmas szerephez jut a hajdani dicsőség felelevenítése. A múlthoz fűződő viszony meghatározza az emlékező csoport önazonosságát, amelyről saját történelmének kulcsmozzanatait felelevenítve bizonyosodik meg.¹

A közösségi emlékezet megerősítését segítette a múlt neves személyiségeinek, döntő eseményeinek számos helyen és különféle formákban való bemutatása. A korszakban egyre nagyobb szerephez jutó közvélemény nagy érdeklődést mutatott a tudományok iránt, a tudás társadalmi tekintélye megnőtt, a fejlett világhoz való felzárkózás biztosítékát látták benne. A Pesti Napló naponta utcára kerülő számai már az 1850-es években tartalmaztak tudományos rovatot, ugyancsak napilapban olvashattunk például tudósítást az akadémia természettudományi osztályának felolvasásairól, így a magzati látóhártya fennmaradásáról,² és szintén napilapban mutatták be egyenként az akadémiai tagságra jelölt tudósokat.³ A hasznos ismereteket és mulattató olvasmányokat közlő *Család könyve* több kötete például rövid történelmi cikkek és életrajzok mellett népismereti, természettudományos, szépirodalmi, matematikai, az iparról szóló, honismereti és pszichológiai (lélektani) írásokat is közölt a század derekán. Hiszen „nekünk magyarokul az egyetemes műveltség fokára kell emelkednünk, nekünk az elme és emberi szellem összes köreit kell átölelnünk és megnövelnünk”. Ahhoz, hogy az „előrehaladt nemzeteket” elérjék, a tudományok terén is „véghetetlen tért” kell megtenniük.⁴ A korszakban nyilvánvalónak tűnt, hogy a polgári léthez hozzátartozik a polgári tudás, kiemelten a történelem iránti beható érdeklődés.

A reformkorban, majd különösen a század második felében a lapok rendszeresen közöltek részletes tudósításokat történelmi témájú akadémiai előadásokról,⁵ a Magyar Történelmi Társulat üléseiről,⁶ kirándulásairól.⁷ Hangsúlyosan foglalkoztak történelmi munkákkal,⁸ vagy például az 1885-ös budapesti történészkongresszussal, amely az első ilyen seregszemle volt Magyarországon – jelentőségét mutatja, hogy címlapra is került.⁹ Fontos közügyről volt tehát szó, ahogyan az egyik lap fogalmazott, „a magyar történetírás nem elvont tudomány, hanem egyszersmind a nemzet öntudata.”¹⁰ A historikusok napilapok hasábjain vitáztak egymással,¹¹ sőt az is megesett, hogy egy népszerű lap vezércikke friss történelmi munkával foglalkozott (igaz, annak szerzője politikus volt).¹² Szintén címlaldon és szó szerint közölte az egyik vezető napilap Pesty Frigyes részletes útbaigazítását a helynevek gyűjtésére, melyek alapján történelmi helynévtárat kívánt összeállítani.¹³

A korabeli élclapokban történészek kerülhettek címlapra,¹⁴ vagy Magyar Történelmi Társulat vidéki kirándulása szolgáltatót ugyanott témát.¹⁵ Történelmi szakmunkákból közöltek mutatóvány-fejezeteket napilapok,¹⁶ de korábban kiadatlan,¹⁷ vagy magyarra még le nem fordított forrás¹⁸ is látott így napvilágot. Ezekben az években volt lehetséges, hogy az *Olcso könyvtár* sorozatban jelent meg, és nagy közönségsiker lett a magyar történetírás múltját áttekintő többszáz oldalas historiográfiai munka második kiadása – bár szerzője német volt. A magyar történettudomány első nagy közös vállalkozása, a millenniumkor megjelenő tíz kötetes *A magyar nemzet története* pedig 20.000 példányban hagyta el a nyomdát.¹⁹ Erről számos lapban olvashattunk rövidebb-hosszabb ismertetést, bírálatot.²⁰

A múlt nem csupán könyvek, újságok lapjain jelent meg, a dicsőséges történelmet más formákban is megismerhették. A század második felében virágkorát élte a historizáló festészet, melynek máig ismert darabjai születtek ekkoriban, gyakran közintézmények falain hirdették szélesebb rétegek számára a nagyszerű múltat. Így az 1865-re elkészült Pesti Vigadóba Than Mór még csak Attila lakomáját festi meg, ám egy évtizeddel később a Nemzeti Múzeum lépcsőházának falképein a teljes magyar történelem helyet kapott Géza fejedelemtől egészen 1849-ig. A század végén lenyűgöző méretű és térhatásra törekvő panorámák is készültek, a Feszty-körkép (1894) hatásáról írta Herczeg Ferenc, hogy „a nemzeti érzésnek az a forró hulláma vetette föl, amely a közeledő millennium ünnep előtt vágat, magával sodorva és magasra emelve mindent, ami magyar.”²¹ A Bem–Petőfi körképet éppen 1898 elején állították ki Budapesten. (Ugyanekkor rendeztek Bécsben körképkiállítást, amely Ausztria nagyságát volt hivatott bemutatni jeles politikusai, művészei, tudósai, katonái által, akik mind a császár személye köré csoportosultak.²²) Ebben az időszakban kezdték elnevezni országszerte az utcákat, tereket történelmi szereplőkről.

Ekkor lett szokás felállítani a jeles történelmi alakok és események szobrai, melyek „megtestesítették, kézzelfogható valósággá tették a nemzeti múltat.”²³ Ezek a modern emlékművek eltérnek az előzőektől, hiszen korábban szenteknek, esetleg uralkodóknak állítottak szobraikat, melyek ritkán kerültek közterekre. Az újfajta városkép részévé váló szobrok fokozatosan terjedtek el a nyugati nagyvárosok mintájára. Ahogyan egy 1870-es lapban olvasható: míg Párizsban „minden utcaszöglet, minden középület és minden tér a nemzet nagyjai dicsőségének történetéről beszél”, a magyar fővárosban „hasztalan keressük” ezt, a Hunyadiak, Zrínyiek, Rákócziak, Bethlenek hazájára Budapesten egy darab kő sem emlékeztet!²⁴

A múlt megörökítésre méltó személyiségei mintát nyújthatnak a polgári társadalmak számára, emlékműveik egyszersmind azt a korszakot, politikai berendezkedést rendszert is megörökítették, amely felállította őket.²⁵ Híven tükrözik annak eszméit, eszményeit, így a mindenkori hatalom ideológiájának, az általa előnyben részesített történelemképnek is a lenyomatai.²⁶ Így válhattak a látszólag ártatlan alkotások idővel „emlékezetháborús övezetökké, a visszamenőleges érvényű igazságszolgáltatás főromaivá.”²⁷

Jól példázza ezt az az első fővárosi történetpolitikai emlékmű, amely körül valóságos szoborháború bontakozott ki. 1852-ben az ifjú Ferenc József jelenlétében avatták fel a budai vár 1849-es védője, Heinrich Hentzi tábornok szobrát a budai Szent György téren, ahol katonái élén vesztette életét, amikor Görgei honvédjei elfoglalták a várat. Magyar részről azonban benne inkább Pest felesleges ágyúzásának felelősét látták, aki megpróbálta felrobbantani a Lánchidat, és a Dunapart számos klasszicista épületének pusztulásáért felelős. Ezek között volt például a Pollack Mihály által tervezett egykori Vigadó (akkori nevén a Redoute), ahol 1848 nyarától az országgyűlés is ülésezett. A szobor „a 19. századi magyarországi emlékkiállítások botrányköve lett,”²⁸ éles támadások célpontjává, országgyűlési felszólalások, tüntetések visszatérő témájává vált, hozzájárult egy kormány bukásához,²⁹ még felrobbantására is kísérletet tettek. Mindezek nyomán megjelent a „Hentziáda” kifejezés, amit általánosabb értelemben is használtak azokra a katonai intézkedésekre, „amelyek bosszantóan hatnak a magyar emberre.”³⁰

Az emlékművet 1899-ben áthelyezték a hűvösvölgyi hadapródiskola udvarára, ám ottani újjáavatatását is nagy ellenállás kísérte. 1918-ban, az őszirózsás forradalom napjaiban egy vaskereskedő szerelte szét a „vérszomjas magyarfalónak” állított Harcos Emléket, mely „örök szégyenfoltként égette a magyar közvéleményt”.

Korabeli híradófelvételen láthatjuk, amint az Országháznál összegyűlt tömeg előtt az Ausztriától való elszakadás, a megvalósult függetlenség fölött érzett örömmámorban kalapáccsal verik szét az emlékmű néhány darabját, köztük a kétféjű sast ábrázoló címet.³¹

A fővárosi műemlékek felügyelőjévé kinevezett neves szobrász, Róna József azt javasolta, hogy az emlékmű „művészileg értékes” hat allegorikus alakját őrizték meg, a többit viszont „adják el az öregvasasnak”. Az egykori Habsburg-uralom jelképévé vált emlékmű a Tanácsköztársaság idején ércöntödében végezte.³²

A kiegészítést követően egyre inkább előtérbe került a történeti emlékművek kérdése. Magyarországnak ebben is törekedni kellett a polgárosult világhoz való felzárkózásra, hiszen az ottani nagyvárosok arculatához hozzátartoztak a történelmi emlékművek. Orbán Balázs 1884-es terve szerint a millennium idejére el kellene készülnie Árpád szobrának Munkácson, Szent Istváné Budapesten, Szent Lászlóé Nagyváradon, Mátyásé Kolozsváron. Szerepük: hirdetni „az önállóságában nagy és hatalmas magyar nemzet dicsőségét.” Mellettük Hunyadi János, Bocskai, Bethlen, Thököly, Rákóczi, Kossuth szobraira is szükség van.³³ A következő évben a már említett nagyszabású történeztudománykongresszuson az idős régész, Römer Flóris arról elmélkedik, miként lehet felébreszteni a kegyeletet a múlt nagy alakjai iránt, hogy „a nemzeti érzés a fiatal nemzedékbe átszivárogon”. A nagy példányszámban nyomtatott „nemzeti képek”, a színdarabok, ünnepi menetek, a régiségek kiállítása mellett fontos a közterek és utcák történelmi elnevezése, és az ott álló „nagy férfiakat” ábrázoló szobrok szerepe: „folytonosan haladó magyar nemzeté csak akkor leszünk, ha a nemzeti jelleget minden más elé tevén, azt híven megőrizni iparkodunk.”³⁴ 1891-ben az egyik vezető napilap vezércikkben tekintette át a magyar történetírás helyzetét, és a kormány szemére vetette, hogy nincs még szobra Mátyás királynak.³⁵

A korszakban ugrásszerűen megnőtt a köztéri emlékművek száma, valóságos szoborállítási lázról beszélhetünk, miközben jellegük is gyökeresen megváltozott. Míg 1867 előtt túlnyomórészt egyházi szobrok álltak a főváros közterein, ezt követően az 1900-ig készült 32 új szoborból csupán 5 ilyen, mellettük 8 díszítő, 19 pedig emlékmű. 1918-ig újabb 50 szobor készül el Budapesten, közülük azonban már csak 4 volt egyházi, 9 díszítő, 37 pedig emlékmű.³⁶

A fővárosban évtizedekig elsősorban 19. századi politikusoknak, íróknak, művészeknek (például József nádor, Eötvös József, Széchenyi István, Petőfi Sándor, Deák Ferenc, Arany János, Ybl Miklós, Baross Gábor) állítottak egészalakos szobrokat. A Batthyány Lajos (1871), Deák Ferenc (1887) és Kossuth Lajos (1909) emlékét őrző mauzóleumok szintén az emlékezet megnövekedett szerepét bizonyították akkor, amikor a közügyekért tevékenykedő elődök, a haza javát szolgáló államférfiak tisztelete egyben az utódok büszkeségét is növelte.

1893-ban a budai várban átadták a 48-as honvéd emlékművet, ám a korábbi századok fényes történelmére, hazafias erényekből példát nyújtó személyiségeire emlékeztető szobrok ekkor még feltűnően hiányoztak. Vidékről már számos példát sorolhatunk: Szent Lászlóé Nagyváradon (1893), Mária Teréziáé Pozsonyban (1897), Árpádé Ráckeve (1897) vagy Mátyás királyé Kolozsváron (1902) már jóval korábbi időszakok dicsőségét hirdeti. A századfordulótól a kormány által csupán megtűrt Kossuth-kultusz is számos szobrot eredményezett, alig néhány hónappal halála után mellszobrot kapott Siómaroson (ma Balatonszabadi), első egészalakos emlékművét Miskolcon állították fel 1898-ban³⁷ (Budapestnek csak 1927-ben lett Kossuth-szobra).

A millennium lázában élő országban még inkább felértékelődött a történelem szerepe is. A reformkorban az ifjú Pulszky Ferenc még valamiféle egyesítő erőt tulajdonított neki, „a legerősebb köteléknek” tartotta, amely összefoghatja a különböző nemzetiségeket. Számára a polgári magyar nemzet emlékezetközösségként alakul ki.³⁸ Fél évszázaddal később a nagyszerű múltba való emlékezés-emlékeztetés már sokak számára éppen a más

nyelvet beszélő nemzetiségekkel szemben biztosíthatja a „magyar állameszme rendíthetetlenességét”. Ennek szellemében kívánja a történetíró és függetlenségi párti képviselő Thaly Kálmán az országgyűlésben, hogy a millennium alkalmával olyan szobrot állítsanak fel, amely „annyifelé vágjon, ahány felől ő felé vágnak” – utal ezzel a kardjával Magyarország felé sújtó zágrábi Jellasics-szoborra. Ezek a szobrok a határszéli, nemzetiségi területeken élők számára az állami lét „látható kifejezését” nyújtják, ezzel bizonyítják a magyarság jogát ehhez a földhöz, alátámaszthatják a magyar elit vezető szerepét.³⁹

Javaslatára nyomán állították fel az ország jelképes pontjain a hét honfoglaló vezérről elnevezett emlékoszlopokat, amelyek a nemzet fényes múltjára, és e föld magyarságára voltak hivatottak emlékeztetni, ám a világháború után elcsatolt területeken a magyar elnyomás jelképeivé váltak.⁴⁰ Ebben az időszakban jócskán megnőtt a történelmi szobrok száma a fővárosban is.⁴¹ Több helyen kész panteonok jelentek meg: a Vigadó 1860-as években elkészült homlokzatán (14 személyiséggel), később az Országház esetén (összesen 242 egészalakos szoborral), különösen annak kupolacsarnokában (16 uralkodóval), és természetesen a Millenniumi emlékművön (14 uralkodóval).

A kialakuló nemzetállamoknak mindenütt szükségük volt a nemzeti öntudatot, a társadalmi összetartozás érzését erősítő szimbólumokra, az azonosulásra könnyen alkalmas múlt bemutatására a köztereken. A hatalom Magyarországon is felismerte a közösségi emlékezet szerepét saját legitimitásának erősítésében. De ráébredtek arra, hogy nem elég pusztán követniük a változásokat, vagy időnként egyenesen akadályozni a felkelő fejedelmek évtizedek óta egyre erősebbé váló tiszteletét. Megpróbálták tehát a maguk javára fordítani a formálódó nemzeti emlékezetben kiemelt szerepet betöltő szabadsághősök népszerűségét, akiknek egykori szerepét igyekeztek számukra kedvező fénybe állítani. Ugy vélték, őket bronzba öntve egyben saját maguknak is emléket állítanak. Ahogyan Pulszky Ferenc fogalmazott Széchenyi István szobrának 1880-as avatásán: „Nagy férfiak teszik dicsővé hazájukat s ha a nemzet mélyen érzett háláját azáltal fejezi ki, hogy nekik emléket emel, nem őket dicsőíti, hanem önmagát.”⁴² A beszédet több lap ismerteti,⁴³ e gondolata pedig a későbbiekben több ünnepi szónoklatban felbukkan.⁴⁴

Ekkoriban vált egyre hangsúlyosabbá a tömegek részvétele a politikában. A kormányzatnak oda kellett figyelnie a közvéleményre, melynek befolyásolása, formálása mind fontosabbá válik – például az oktatás egyre szélesebb rétegekre való kiterjesztésével, a sajtó egy részének ellenőrzésével.⁴⁵ Ezt szolgálták a közterek szobrai is, melyekben a hatalom aktuálpolitikai érdekeit követő egyoldalú történet szemlélete még látványosabbá, érthetőbbé vált. A megörökített személye, ábrázolásának módja, az emlékmű elhelyezése mind egyértelmű üzenetet, könnyen befogadható múltértelmezést közvetített. A szobrok ugyanis szó szerint megmerevedett állapotban ábrázolják tárgyukat, leegyszerűsített képet közvetítenek, általában a feddhetetlen, a hazáért tevékenykedő, vagy azért életét áldozó hős sematikus képét mutatják. A maradandó anyagban kivitelezett, és az állandóság igényével elhelyezett közösségi rendeltetésű alkotások az egységes emlékeztetőkultúra kialakítását segítették.⁴⁶ E folyamat fontos állomása a királyi kézirat.

(A kézirat és hatása) 1897 őszén II. Vilmos német császár Magyarországra látogatott. Utját hatalmas érdeklődés kísérte, ám mindenekelőtt a budai várban elmondott „világra szóló” pohárköszöntője váltott ki nagy visszhangot. Ebben a „lovagias magyar nemzet” rokonszenvenvel kísért történelméről, „közmondásos” hazaszeretetéről, a kereszténység védelmében kifejtett áldozatairól szólt, kiemelve Zrínyi Miklóst: a szigetvári hős neve hallatára „még ma is hangosan földobban minden német ifjú szíve.”⁴⁷ A rövid beszédet országszerte közzölték a lapok, azzal az ifjú uralkodó „valósággal megbabonázta a magyar szíveket,”⁴⁸

kedveltsége kezdte elhalványítani a hozzá képest szürke Ferenc Józsefét. Ez utóbbi környezetében úgy gondolhatták, szükséges lenne egy lépés, amely ellensúlyozná ezt, ismét a figyelem középpontjába állítaná a magyar királyt. Vilmos elutazásának másnapján Ferenc József állítólag magához hívatta Bánffy Dezső miniszterelnököt, elmondta neki, hogy „valamely látható alakban szeretné háláját kifejezni magyar székesfővárosa iránt”, és kérte, tegyen javaslatot ebben az ügyben. Bánffy egész napon át „kótyagosan” járt-kelt, álmatlanul hánykolódott az ágyban, ám végül megfogalmazódott benne az ötlet: „ajándékozzon a király szobrokat, amelyek a magyar nemzet ezeréves életének nevezetes szereplőit ábrázolják.” Egy későbbi visszaemlékezés szerint azonmód ő maga összeállította a névsort.⁴⁹

Ezek után Ferenc József 1897. szeptember 25-i kézirata tíz történelmi személyiség szobrainak felállítását javasolta a főváros közterein saját udvartartása költségeinek terhére. Ezek „a keresztény vallásért vértanúságot szenvedett Szent Gellért csanádi püspököt, a hitbuzgó Pázmány Péter esztergomi érseket, Boeckai István és Bethlen Gábor erdélyi fejedelmeket, Hunyadi János és Zrínyi Miklós a haza és a kereszténység hős bajnokait, gróf Pálffy János Magyarországnak a trón védelmében nagy érdemeket szerzett főhadiparancsnokát, a honfoglalás történetét író Béla király névtelen jegyzőjét, Werbőczy István Magyarország nagy hírű jogtudósát és annak népszerű lantosát Tinódi Sebestyént” kívánták megörökíteni.⁵⁰

Már aznap délben számos lap ingyen osztogatott rendkívüli kiadása számolt be az eseményről. Az utcákon az emberek összeverődve olvasták a hírt, „a kávéházakban, vendéglőkben, a sörcsarnokokban s a családi asztaloknál is erről a kéziratról folyt a beszélgetés, mindenütt a lelkes öröm és a király-dicsőítés hangján. — Éljen a király! — ez volt az üdvözlés, amellyel mai nap az emberek egymást üdvözölték.” Este Budapesten az egyetemi ifjúság tartott ünnepi gyűlést, majd a rektor vezetésével a miniszterelnök által engedélyezett fáklyás felvonuláson ünnepeltek – ezt maga Ferenc József is megtekintette. „A király és a nép ilyen közvetlenül, összeforva a nemzeti dal imájában még soha sem érintkezett” – számol be egy korabeli lap a himnusz énekléséről.⁵¹

Nagyváradon az esti színházi előadás nyújtott alkalmat hazafias tüntetésre. Az egyik színész kupléban énekelte meg a király adományát, amire tomboló éljenzés tört ki, percekig szólt az Éljen a király! Hasonló jelenetsor zajlott le Aradon, majd Nyíregyházán.⁵² Országszerte az őszinte öröm számos megnyilvánulását jegyezték fel. Pápáról már másnap üdvözlő táviratot küldtek a kormánynak,⁵³ a bánági Nagybecksereken ünnepélyt és fáklyásmenetet tartottak.⁵⁴ Hálaadó versek sorát közzölték a lapok,⁵⁵ Nagyszébenben egy tanár költeményét maga nyomtatta ki napokon belül.⁵⁶

A megemlékezések a legtöbb helyen szervezett formában történtek. A fővárosban a város vezetésének falragaszokon tudatott kérelmére néhány nappal későbbre halasztották a tervezett kivilágítást, ami így egybeesett az ebből az alkalomból tartott ünnepi közgyűléssel. Ezen a résztvevők a király említésekor egy emberként pattantak fel helyükről, és percekig zúgott az „éljenriadal”. Arra törekedtek, hogy „éppen olyan fönnyesen tündököljön a magyar metropolisz, mint amily fönnyes az ajándék, mellyel királyunk nagylelkűsége meglepte.” Este a középületeket sötétben hagyták, miközben a főbb útvonalakon a sűrű tömegben a kocsik csak lépésben járhattak. A Nemzeti Színházon színes korona és címer világitott, vele szemközt a takarékpénztár épületét a király tűzben égő monogramja díszítette, a New York-palota oszlopait piros-fehér-zöld színű izzók fonták körül. Az Andrássy-út „óriási tűzfolyosóvá” vált, az Operaház homlokzatán égő nap keringett, teraszán kandelábernek vastag tűznyelvei közt hatalmas F és E betűk lángoltak.

Az ékes paloták vetekedtek egymással fényezés dolgában. Sokfelé, így például a Nemzeti Múzeum lépcsőin vagy a Kereskedő Ifjak Társaságának váci-utcai klubhelyisége ablakaiban látható volt az Éljen a király! felirat.⁵⁷

A lapok szinte egyöntetű rajongással méltatták az indítványt: Éljen a király! *A legelső magyar ember, A király ajándéka, Hódolat a királynak, Dicsőség a királynak* és hasonló címekkel jelentek meg. Vezércikkék, tárcák sokaságát szentelték a javaslatnak Trencséntől Baranyáig, Borsodtól Csíkgig, közlik a tíz történelmi alak vázlatos életrajzát, képeiket.⁵⁸

A Pesti Napló megszólaltatta a magyar történelemszociológus, Szilágyi Sándort csakúgy, mint az ifjabb nemzedéket képviselő Marczali Henriket. Mindketten lelkesülten nyilatkoztak, dicsérték az uralkodó „kiváló tapintatát”, amellyel kiválasztotta a megörökítendő személyeket, „teljesen azonosította magát nemzeti múltunkkal”, azok emlékét is meg kívánta örökíteni, akik „a nemzeti önállóság és erő eszméjét képviselték, ha szükség volt, még a Habsburg-ház ellen is.” Szilágyi azt remélte, hamarosan teljesül „legszebb ideálunk... históriánk összes nagy hőseinek szobrai népesítik be a magyar városok tereit.”⁵⁹

A kezdeményezés miatt érzett öröm kinyilvánítására nagyszerű lehetőséget biztosított „a világ leglovagiasabb és legjobb fejedelme”⁶⁰, Ferenc József október 4-i névnapija, ami így „különös nemzeti ünneppé” vált.⁶¹ Ebből az alkalomból mondott köszönetet az országgyűlés képviselőháza a királynak. A díszruhába öltözött képviselők a Mátyás-templomban a hercegprímás által tartott miséről érkeztek az ülésre, ahol a pártok képviselőivel egyeztetett előterjesztést Podmaniczky Frigyes nyújtotta be. Az indoklás szerint „a múltak emlékei alkotják azt a talajt, melyen a jövő fölvirul és a jelen virágzik. Csak az a nemzet számíthat jövőre, mely tud ősei erényein lelkesedni. Öröm és hála hatja át keblünket, midőn felséges Urunk a nemzettel gondolatban és érzésben egyesül...”⁶² Számos iskolában hálaadó istentiszteletet és ünnepséget tartottak, az operában a *Hunyadi* László díszelőadása előtt a szereplők díszmagyarban énekelték a himnuszt, majd megkoszorúzták Ferenc József színpadon elhelyezett mellszobrát.⁶³

A városokban fáklyás felvonulásokra, díszközgyűlésekre, ünnepségekre, kivilágításokra került sor. Kecskeméten például a jogakadémiától induló menet élén a törvényhatóság tagjai haladtak a polgármesterrel és a tanárokkal együtt, éltették a királyt, hazafias dalokat énekeltek, az ablakokat mindenütt kivilágították. A katolikus templomnál felolvasták a király indítványát, majd tomboló rajongással hallgatták meg az egyik jogászhangzó beszédét. A városházánál az uralkodó Hungaria által koszorúzott mellszobra volt látható „pazar, nemzeti színű villanylángok között”, és újabb „emelkedett szellemű, költői ihlettől áthatott remek” szónoklat hangzott el. A tömeg lelkesedése ekkorra „valóságos extázisba ment át”, „örömtől kigyulladt arccal” énekelték a himnuszt, majd visszatértek az akadémia elé, ahol a fáklyákat máglyába hányták, további hazafias dalokat énekeltek, végül békésen eloszlottak. Az elhangzott beszédeket több helyi lap teljes terjedelmükben közölte.⁶⁴

Barcson „dicső hazánk egy nagy diadalának tekintik a történeteket, amely büszkeséggel tölt el minden magyartul érző kebelt.” A hírt „az első pillanatban alig mérték meg, majd nem csak álomnak tartották, de végre amidőn már bizonyossá vált, a boldog meghatottságtól megindulva adták azt tovább. A városka is azonnal lobogó díszet öltött, az emberek a hétköznapi ünnepet csináltak és egy pillanat alatt elterjedt az elhatározás, hogy este a város kivilágíttassék.”⁶⁵

A vármegyék, a városok csakúgy „hála-fölirotat” intéztek az uralkodóhoz,⁶⁶ mint az ellenzéki pártok,⁶⁷ az evangélikus egyház budapesti közgyűlése, majd egyetemes konventje.⁶⁸ Az írókat, művészeket tömörítő Otthon Kör vagy a Népnevelők Budapesti Egyesülete szintén rendkívüli közgyűlést tartott, és hódoló nyilatkozatot fogadtak el.⁶⁹

Csupán a Miniszterelnökségen nyolcvannégy ilyen feliratot iktattak, ezek közül sok egyszerre több település köszönetét tartalmazza.⁷⁰ A Tiszáninneri Református Egyházkerület gondnoka szerint a szobrok a király útmutatását jelzik. Ez után „nem féltjük már a szabadságot, nem a szabadelvűséget, nem a törvényt, nem az ország s az egyes egyén jogait, nem a közművelődést, nem az édes hazai nyelvet! ... Mert ahol egy erős, öntudatos nemzet szeretett s imádott fejedelmével egy úton halad, egyet akar: ott a siker biztos, ott minden szépet, nagyot, jót ki lehet vinni... lelkesedésem oly nagy, hogy békés, boldog, hatalmas, nagy Magyarországot képzelek a jövőben!”⁷¹

Ünnepi istentiszteleteket tartottak a templomokban és zsinagógákban, tanítási szünetet rendeltek el az iskolákban, ahol a megemlékezéseken „a tanítók megmagyarázták az ifjúságnak a királyi kézirat jelentőségét.”⁷² Jászberényben és Baján a kaszinóban ültek lakomát, Szepesszombaton a sétatéren hazafias dalokat énekeltek, akárcsak Szigetváron vagy Újvidéken, ahol „olyan magyar ünnep volt, mint még sohasem”. Sátoraljaújhelyen és Szabadkán térzenét adtak, Kassán zenekarok járták a várost, a diákság a városháza elé vonult, és ott hallgatták meg ahogyan a főispán kihirdette a közgyűlés hódoló határozatát. Debrecenben, Kolozsváron, Pécsen vagy Nagykőrösön díszelőadást tartottak a színházban.⁷³ Miskolcon három napig tartott az ünnepség, a diósgyőri vasgyári zenekar hazafias dalokat játszott, miközben „a közönség mint a tengerár hullámzott az utcákon”. A kivilágításkor alig férték a városháza elé, ahol három dalkör lépett fel, elhangzott a Király-induló és a Szózat.⁷⁴

Felvetették, hogy a főváros összes elemi iskolájának tanulói harmadik osztálytól kezdve a tanítók vezetésével vonuljanak a várba és a királyi palota udvarán énekeljék el a kétféle himnuszt – bár erre végül nem került sor. A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletben írta elő a királyi kezdeményezés középiskolai megünneplését, ami a tanári karoknak „újabb alkalmat ad arra, hogy a gondjaikra bízott fiatal nemzedékben a magyar király iránt való hagyományos hűséget és ragaszkodást, s a magyar haza hő szeretetét megszilárdítsák.”⁷⁵ Zalában a tanfelügyelő maga is felszólítja a megye összes tanintézményét a megemlékezésre.⁷⁶ A hónapokig elhúzódó megemlékezések országsszerte lezajlottak, időnként napilapok is beszámoltak róluk, miközben az egyes iskolák értesítőiben olvashattuk az elhangzott beszédeket, és értesülhettünk a rendezvények forgatókönyveiről.⁷⁷ Kolozsváron, Marosvásárhelyen vagy Beregszászon a helyi iparos- és kereskedő ifjak együletében tartottak előadást, sőt előadás-sorozatot.⁷⁸ Dicsőszentmártonban a Kis-Küküllő vármegyei tanító egyesület éves közgyűlését kötötték össze a „királysobrok megünneplésével”.⁷⁹ Rövidebb-hosszabb népszerűsítő munkák jelentek meg a szobrokkal megörökített személyiségek életrajzával,⁸⁰ egy élclapban képrejtvény megoldásaként szerepelt a tíz szobor.⁸¹

(Királykultusz és emlékezet) A királyi javaslat nem uralkodókat akart megörökíteni, az ő szobraik az 1896-ban tervezett Ezredévi Emlékműre, a későbbi Hősök terére kerültek majd. Helyettük olyan történelmi szereplőket választott, akik a 19. században kialakuló közösségi emlékezet számára a nagyszerű „nemzeti” múltat testesítették meg. Szent Gellért felfigyel a „magyarok szimfóniájára”, a malmot hajtó asszony énekére, Anonymus népe történelmét örökíti meg, Hunyadi és Zrínyi az Európát a kereszténység pajzsaként védő magyarságot jelképezi, Werbőczy a nemesi nemzet jogait foglalja össze. A költő Tinódi a török ellen harcoló végváriak dicsőségét zengi, Pázmány esztergomi érsek, jeles politikus, egyben „a magyar próza atyja”⁷⁸², aki egyetemet alapít, így ők ketten egyben a művészetet és a tudományt is megtestesítették. Bocskai és Bethlen a magyarság szabadságát és alkotmányát védik, míg Pálffy a dinasztiaához való hűséget fejezi ki.

A névsor összeállítója kétségkívül kompromisszumra törekedett, így szerepelhetett a kiválasztottak közt a két fejedelem, kimaradt viszont a rendkívül nagyra tartott II. Rákóczi Ferenc, miközben az ellene harcoló Pálffy helyet kapott. A kor közéletére rányomták bélyegüket az egyházpolitikai kérdések, ezért lényegesnek számított a megörökítendő alakok vallási hovatartozása. Ebben is érvényesült a kiegyensúlyozottság: a hat újkori személyiség fele-fele katolikus, illetve protestáns (ha az utóbbiak közé számítjuk Tinódit), összességében Szent Gellért, Pázmány, illetve Bocskai és Bethlen felekezeti életében is nagy szerepet játszott. Az Andrássy út Köröndjére a két erdélyi fejedelem mellé két Habsburg-hű magyar főúr került, köztük a labanc Pálffy János, az 1711-es kiegyezés egyik megalkotója. Könnyen lehet, hogy kiválasztásuk cseppet sem egyszerű feladatához történészek véleményét is kikérték,⁸³ ám erről semmit sem tudunk.

A király javaslata az egész magyar történelmet örökíti meg, emléket állít az eltérő vallási, politikai irányzatoknak, katonai erényeknek, a törökök elleni hősiességnek, a dinasztia iránti hűségnek, a szabadságszeretetnek, a tudománynak és a költészetnek egyaránt.⁸⁴ Az addig történeti emlékekben szegényes fővárosban felállított szobrok országvilág előtt bizonyíthatóan a magyarság évezredek múltját, államiságát, fejlett kultúráját, helyét a tekintélyes európai nemzetek sorában. Beöthy Zsolt akadémikus, a Kiszaludai Társaság titkára ezért ünnepli mégis királysobrokként az elkészülő alkotásokat. Ezt az elnevezést javasolja, „nemcsak a királyi ajándék, hanem történeti jelentőségük értelmében: külön-külön a nemzet tíz nagy fiának, együtt egy nagy királyának emlékei.” A történelem iránti fogékonyság számára a nemzeti érzés és a nemzeti erő fokmérője. Beöthy felolvasásáról hosszabb-rövidebb beszámolókat közölt a napisajtó,⁸⁵ teljes terjedelmében olvasható a Budapesti Szemlében,⁸⁶ iskolai ünnepségen is idézik.⁸⁷ A későbbiekben elterjedt a tíz emlékmű „királysobrok” vagy „a királyi szobrai” elnevezése.⁸⁸

Természetesen akadtak, akik felekezeti vagy napi politikai érdekek mentén értékelték az uralkodói gesztust. Egy katolikus lap például „a keresztény vallás és a nemzeti hűség előtt tisztelgő királyi hatalom” címmel hozta a kéziratot, értelmezésükben az indítvány nem annyira nemzeti, mint inkább az „apostoli, vallásos színvallás” fontosságával bír. A lépéssel a király felülvizsgálja a korábban csupán kényszerűségből szentesített egyházpolitikai törvényeket. Amikor „a keresztény vallásért vértanúságot szenvedett” Szent Gellértnek és a „hitbuzgó” Pázmány Péternek szobrot emeltek, világosan kifejti, hogy a minden felekezeti befogadó törvény ellenére az állami hatalom előtt a keresztény vallás „nem lehet szabad prédája az önkénynek, hanem hódolás, tisztelet és köteles ragaszkodás tárgya.” E nagy horderejű javaslattal „az ország elkereszténytelenítésének revíziója, jóvátevése, feltartóztathatatlanul megindult.”⁸⁹ (Minderre a református válasz: „A csalafinta okoskodáson jól mosolygunk s a jámbor lelkek látomása felett lehetetlen nem kacagnunk.”⁹⁰)

A képviselőház hálafeliratáról beszámoló Berzeviczy Albert, az országgyűlés első alelnöke az egységes fellépést emelte ki, ám szerinte a szónokok közül csak a kormánypárté „tudott teljesen fölülemelkedni a pártszempontokon és minden egyoldalúságtól és különállástól menten szólaltatni meg híven azt a közörömet, osztatlan és minden fenntartás nélkül való lelkesedést, amelyet királyunk magasztos elhatározása a nemzetben tényleg fölkelte.”⁹¹

A munkásság lapja, a Népszava a hódoló feliratot kifogásolta, mivel abban a képviselők magukat a király „legalázatosabb szolgálóinak” nevezik: „A tíz szobor, mellyel a király Magyarország éhínség előtt álló népét megajándékozta, igen kedvező alkalom haszravágódási gyakorlatokra.”⁹² Egy szatirikus újság arra figyelmeztet, hogy talán majd megkérlik a királyi kegy árát – és emelik a kvótát!⁹³ A királyi ajándékból még anagrammát is készítettek, a tíz történelmi alak nevének egy-egy betűjéből a korszak hírneves szónoka, Apponyi Albert egyik közismert beszédének vezérmotívumát lehetett kiolvasni: *Hajnalodik*.⁹⁴

Egy karikatúrista a szobrok ürügyén az akkori közélet neves figuráit mutatta be: történelvész, politikus, egyházi vezető, konzervatív újságíró, sőt a Hunyadi Jánosról elnevezett keserűvíz felfedezője foglalták el a „tizek” helyét. A rajzok nem csupán a Borsszem Jankóban, de önálló füzetként is megjelentek,⁹⁵ a szerző folytatásként, *Akik nem kaptak szobrot* címmel azokról is közölt képet, akik hasztalan igyekeztek feljutni a talapzatra.⁹⁶

E hangok azonban inkább kivételt képeztek, és elvesztek az elragadtatott büszkeség egyöntetű kórusában. A kezdeményezés ugyanis alkalmasnak bizonyult a nemzeti egység kifejezésére egy olyan korszakban, amit éles ellentétek és szünni nem akaró viták jellemeztek. Ezek gyakran az ország függetlenségéről szóltak, amit a múltban sokak számára éppen a Habsburgok ellen a magyar rendi és vallásszabadságért küzdő Bocskai és Bethlen jelképeztek. Ők úgy érezték ekkor, hogy a „három százados félreértés és szörnyű következmények megszüntetésére” alkalmas lépés által a király „azonosította magát a magyar nemzet történelmével... Nem lehetséges többé Magyarországon párt- és felekezeti történelem, hanem csak egyetlen egy: a magyar nemzet igazi és valódi története, melynek legkülönbözőbb harcait és ellentéteit megdicsőítette a magyar király.”⁹⁷

A két „szabadságharcos”⁹⁸ fejedelem jelenléte a névsorban azért különösen feltűnő, mert ekkoriban a katolikus lapokban még időnként lázadóként szerepeltek, amiért török szövetségben támadtak a törvényes keresztény magyar királyra. Az ő szobraikra tett uralkodói javaslat „mély meghatottságot” váltott ki a kormánypárti képviselők között,⁹⁹ hiszen ők azok, „akik nemzeti mivoltunkat fönntartották, mégpedig Ausztria és a Habsburg-ház ellenében.”¹⁰⁰ Ezért „századokig tartó előítéleteknek kellett rombadölniük, mielőtt az uralkodói kegy jelei osztályrészünkül juthattak.”¹⁰¹ A szakma nevében ugyanezt nyilatkozták a napisajtóban vagy a történészek folyóiratában: a király lépésével egy régi hagyomány kerül a lomtárba. Akadnak még, akik rebelleseknek tekintik a Habsburgok ellen fegyvert fogó erdélyi fejedelmeket, „de midőn a magyar király két erdélyi fejedelemnek, kik a harcmezőn szemben állottak őseinek seregeivel, szobrot emeltet: ezzel véglegesen elnémitja e korlátolt felfogás vádjait.”¹⁰² Márki Sándor, a kor jeles történésze, az Erdélyi Irodalmi Társaság kolozsvári ülésén tartott beszédében mesébe illőnek mondta, hogy egy Habsburg szobrot állítson Bocskainak és Bethlennek.¹⁰³ A borsodi alispán szerint „fejedelmi lélekhez méltó elhatározás”, midőn a király bennük „nem őseinek ellenségét, hanem a magyar szabadság és alkotmányunk vitéz hőseit látja, tiszteli és becsüli meg.”¹⁰⁴

A két fejedelem szobra ekkor már az épülő Országház kupolacsarnokát díszíti az ott elhelyezett tizenhat uralkodó között. Nem akármilyen társaság és helyszín ez, a magyar Parlament épülete a korszak múltképeinek tükré. Míg a homlokzaton az összes magyar király és fejedelem szobra látható, a kupolacsarnokban csak azok kaphattak helyet, akik a közösségi emlékezet számára dicső példát szolgáltattak (a Habsburg királyok közül III. Károly, Mária Terézia és II. Lipót szobra került ide). Az Országház nemzeti jellegét számos festmény is erősítette, amelyek témáihoz többek között neves történész javaslatát is kikérték.¹⁰⁵ 1896-ban maga Ferenc József tekintette meg a kupolacsarnok szobrait. A korabeli újság beszámolója szerint, miközben Steindl Imre építész egyenként bemutatta a megörökített alakokat, Bocskaihoz érve a kíséret egyik cseh tagja ijedten kiáltott fel.¹⁰⁶ Mindez tán annak köszönhető, hogy annak idején a fejedelem hajdú Morvaországba is átcsaptak, így ott kétségtelenül nem lehetett túl jó híre.

Az ellenzéki sajtóban a királyi kézirat fölött érzett öröm néhol a kormány bírálatával párosult: nehezen magyarázható lépéssel kellett szembesülniük, hiszen korábban a hatalom éppen az uralkodó érzékenységére való tekintettel zárkózott el a múltban a dinasztia ellen forduló magyar „szabadsághősökre” való emlékeztéstől. „Vajon azok a miniszterek,

akik a budai honvédszobor leleplezésére, az aradi vértanúk emlékünnepeire nem mertek elmenni, akik Kossuth Lajos temetése előtt az ország legtávolabbi vidékeire szökdöstek, mit szólnak a szeptember 25-iki királyi elhatározáshoz, amelyben ő felsége szobrokat rendel emelni Bocskai István és Bethlen Gábor »lázadó« erdélyi fejedelmeknek? – teszi fel a kérdést például egy pécsi napilap.¹⁰⁷ Az uralkodó nem volt tekintettel arra, hogy kik ellen harcoltak a fejedelmek, csupán azt nézte: miért. „Folytak a magyar alkotmányért és a magyar nép szabadságáért. A kuruc-eszmét megkoszorúzza a Habsburg-ivadék, s ezzel a királyhűséget az alkotmánytisztelet s a szabadságszeretet piedesztáljára emeli.” „Miért ne látná tehát be Ferenc József mije volt a Habsburg-háznak egy Bocskai, egy Bethlen? A magyar szabadságot konzerválta e hősök vitézsége: az uralkodóház fényének és hatalmának soha ki nem apadó erőforrásait. Jelképei e dicső alakok a magyar királyhűség férfiaságának, mely azt vallja, hogy ingatag a trón alkotmány nélkül és sorvatag a korona hatalma szabadság nélkül...”¹⁰⁸

Egy miskolci lapban ugyanúgy költői kérdésekkel igyekeznek szemléltetni a helyzet fonákságát, a kézirat jelentőségét: „Ki meri még mondani, hogy ne küzdjünk Magyarországot függetlenségéért, mert kímélni kell az uralkodó érzelmeit? Ki meri Első Ferenc József királyunkat még azután is azzal gyanúsítani, hogy érzelmei ellentétesek a magyar nemzet érzelmeivel és vágyaival? ... Aki Bocskai Istvánnak és Bethlen Gábornak szobrot emeltet, az megértette a nemzeti történelem igazságait.”¹⁰⁹ Egy budapesti polgári lap szerint, az előzményeket figyelembe véve a kormánypártnak azonnal ellenzékbe kellene állani, és „a legvehemensebb hadjárattal” tiltakozni a „rebellis szobrok” ellen, ami szerintük „csak arra jó, hogy megingassa a dualizmust... s elidegenítse tőlünk a dinasztíát.”¹¹⁰

A kezdeményezéssel megvalósult a két fejedelem nemzeti panteonba való bekerülésének uralkodói „szentesítése”, miközben egyértelműen összekapcsolódott „a legalkotmányosabban uralkodó Habsburg”¹¹¹ és a magyar történelmi hősök kultusza: „a trón és nemzet között újra megpecsételődött a lelkek frigye s a nemzet örömrivalgása válaszul a király ajkáról elhangzott ígére.”¹¹² Ferenc József előtt „hátalattel, hódoló tisztelettel, benső szeretettel hajt fejét az ünnepi köntösbe öltözött magyar nemzet,”¹¹³ Elragadtatott cikkek méltatták a lépést, amivel végre egymásra talált a király és a nemzet: „a Habsburg-dinasztia a mai napon lőn igazán nemzeti dinasztíánkká.”¹¹⁴

Még a történész szakfolyóirat, a Századok is a kiegyezést „betetőző” javaslat politikai fontosságát méltatta.¹¹⁵ Az uralkodó, és az általa képviselt dinasztia azonosul a magyar történelemmel, elismeri az ellene küzdők nagyságát, képes feledtetni a korábbi ellentéteket. E gondolat akadémiai értekezésben is felbukkan. Nem akárki, Károlyi Árpád tartott előadást Bocskai történelmi szerepéről. Ő egyike az első hazai szaktörténészeknek, aki nyugaton képezte magát, a későbbiekben a bécsi udvari levéltár igazgatói tisztségét is betöltötte. Miután hosszasan méltatta a fejedelmet, megállapította, hogy Ferenc József az első uralkodó, aki felfogta, majd végrehajtotta a maga egész mivoltában Bocskai programját, ő illeszti a zárkövet arra az épületre, melynek alapjait egykor a fejedelem rakta le. Alatta a korábban független „királyhágóntúli kisebb magyar haza fölbonthatatlan unióban simul az anyaország kebelére. Az egységessé vált magyar nemzeti állam öncél s nagysúlyú tényező a Habsburgok monarchiájában... A megizmosodott magyar nemzet az államnak és a trónnak biztos talpköve. Saját kezében vannak boldogulása szellemi és anyagi eszközei.”¹¹⁶ Így kapcsolódik össze a „szabadságharcos” magyar fejedelmek tisztelete Ferenc Józseffel. Jellemző a korszakra, hogy az értekezéssel nagy terjedelemben foglalkozik a napisajtó, külön kiemelik a Bocskai és Ferenc József közt vont párhuzamot.¹¹⁷

Lényeges kérdésről van szó, hiszen a szoborállítási javaslat emlékezetpolitikai fordulatot jelez. Bocskait és Bethlent Thököly Imrével, II. Rákóczi Ferencsel vagy éppen Kossuthal együtt gyakran használta függetlenségi ellenzék saját népszerűségének növelésére, küzdelmeik Habsburg-ellenességét hangsúlyozták. Így történhetett meg, hogy „gyűlöletesen megkritizálták egyes egyházi és városi testületekben Ferenc József császár képének felfüggesztését, ellenben követelték a »nemzeti képek«, Rákóczi, Thököly, Bocskai és más forradalmi hősök arcképeinek kifüggesztését. A Kossuth-ünnepélyek rendezése és leírása sem rendkívüli.”¹¹⁸

E vitákkal párhuzamosan kezd összefonódni a magyar szabadságért küzdők és Ferenc József látszólag egymással ellentétes kultusza. Ahogyan az akkori ellenzék egyik vezéralakja, Ugron Gábor írja csupán néhány nappal a fenti méltatlankodó cikk megjelenése után: „Ugyanazon szoba falán lehet látni Rákóczi, Bocskai, Kossuth és a király arcképét, mert a jelen nem ítéli el, hanem igazolja a múltat. A magyar király hatalma nem csorbul, az uralkodóház tekintélye nem csökken, ha a nemzettel érez és törekvéseit osztja, mely a századok nagyságaihoz erőt nyerni visszszól, mert ezen erő a király erőit szaporítja.”¹¹⁹ Ezt ismerhették fel udvari és kormánykörökben, amikor úgy döntöttek, nem szemléltetik tovább passzívan, időnként pedig ellenségesen 1848–49 vagy az erdélyi fejedelmek egyre erősödő tiszteletét. Számos helyen a városháza vagy a megyeháza dísztermét díszítették Ferenc József mellett például Bocskai, Bethlen, Kossuth, II. Rákóczi Ferenc festményei.¹²⁰

A királyi kézirat időzítése kétségtelenül összefügg 1848–49 közelgő félév százados évfordulójával. Korábban a magyar kormány elzárkózott az ünnepségeken való részvételtől, ekkor viszont már zajlott a szabadságharc emlékének nemzeti ünnepé nyilvánítási folyamata. Ennek eredményeképpen a következő évben első ízben lehetett hivatalosan is megemlékezni a forradalomra. Ám felemás megoldás született: nem az országszerte addig is ünnepelt március 15-e, hanem a nevezetes törvények királyi szentesítésének április 11-i dátuma lett volna az ünnepségek időpontja. Miközben évtizedek óta elsősorban a pesti és budai eseményekre emlékeztek, a hatalom a Habsburg uralkodó gesztusának állított emléket.¹²¹

A református erdélyi fejedelmekkel szembeni katolikus ellenszenv természetesen nem szűnt meg egy csapásra, Mohl Antal győri apát-kanonok 1898-as könyve szerint például „Bocskai annyira gyűlölte a katolikusokat, hogy képtelennek tartotta magát az uralkodásra, hacsak a katolikusok ki nem irtatnak. Miért is amerre keze ért, a még fennmaradt katolikus szerzeteseket, papokat leölette, vagy a töröknek eladatta. A szentek képeit tűzbe vettette. A kelyhek világi multságokra használtattak...”¹²² Összességében azonban kétségkívül áttörés történt, hiszen a katolikus iskolák ünnepségein is mind gyakrabban méltatták az uralkodóház ellen a 17. században fellépő erdélyi fejedelmet, akik 1898 elején már bélyegen is megjelentek,¹²³ 1900-ban Nagykánizsán utcát is neveztek el Bocskairól (és Kossuthról),¹²⁴ ahol a katolikus Rákócziról már 1873-ban.¹²⁵ A korszak végén a jezsuitákról író teológus doktor Pompéry Aurél egy katolikus lapban leközölte, hogy „sohasem egyezünk bele, hogy a protestánsok Bocskay Istvánt, Bethlen Gábort, I. Rákóczi Györgyöt csak a magukéinak vallják, mert e fejedelmek nemcsak a protestánsok vallásszabadságáért, sőt nem is elsősorban ezért, hanem mindnyájunk, az egész magyarság jogaiért küzdöttek.”¹²⁶

A szoborállítási javaslat hangsúlyozottan az uralkodótól származott. Bár nyilvánvalóan nem egyedül döntött a gesztus mellett, és választotta ki a névsort, semmit sem árultak el tanácsadóiról. A kortársak a magyar kormány és Bánffy Dezső érdemeit méltatták, őt tekintették ötletgazdának,¹²⁷ aki egész hivatali ideje különösen közelről egyengette, követte a készülő szobrok sorsát – még az országgyűlés uralkodónak szóló hálairatát is a miniszterelnökségen állították össze.¹²⁸ Pártkörökben úgy tartották, Bánffy „abban

a nagy szerencsében részesül, hogy ellenjegyezhetette öfelségének e történelmi nevezettségű elhatározását, ezzel pályájának olyan sikerére mutathat, amely az alkotmányos korszak alatt magyar államférfiak által elért legfényesebb sikerek közé méltán sorolható.²⁹ A miniszterelnök következetesen tagadta saját kezdeményező szerepét: „a királyi kézirat egyedül magának a királynak a ténye.”³⁰

Ily módon sikerült elérni, hogy a figyelem hosszabb időre a magyar királyra terelődött. A budapesti kerületek vezetőinek összefogásán például valaki felvetette, hogy a főváros festesse meg a német császár pohárköszöntőjének jelenetét, ám az értekezlet Ferenc József javaslatát „olyan nagy nemzeti ünnepnek tartja, hogy azzal semmi más kapcsolatba nem hoz.”³¹ A lapok is azt emelték ki, hogy „az uralkodó nemes tetteben *egyedül saját választása szerint* járt el... az egész fennkölt eszme megvalósításában is annyira önállóan, csak *saját szíve sugallata szerint* járt el öfelsége, hogy a királyi kézirat — természetesen báró Bánffy miniszterelnök kivételével — *mindenki előtt titok volt megjelenése órájáig.*”³²

A modern magyar nemzettudat kialakulásában központi szerepet játszó szabadságharc véres leveréséért felelős király így válhatott jóságos „Ferenc Jóskává”, aki később átvette nagy ellenfelének helyét a Kossuth-nótában. Így fordulhatott elő, hogy 1897-ben a Trencsén megyei Nagybecsén egyszerre ünnepelték az uralkodó névnapját, és emlékeztek az aradi vértanúkra,³³ vagy a Tisza torkolatánál, Titel településen az állami iskolák a tíz szobor örömére rendeztek közös királyünnepet.³⁴ A következő évben pedig 1848 első hivatalos nemzeti ünnepén az egyik budapesti iskolában nem csupán a forradalmi időket elevenítették fel, az előadott darabban sorra felvonultak a szobrok által megörökített személyiségek, és a királyi párnak szóló hódolattal ért véget.³⁵

A későbbiekben sokan értetlenül nyugtázták mindezt. A nagy történész Szekfű Gyula Trianont követően a kuruckodó és a lojális szemlélet ellentétét emeli ki, úgy látja, egymásnak feszülő erőkről van szó. Bibó István szerint az „egymással összeegyeztethetetlenek összeegyeztetésére” valósult meg, „nagy közösségi szkizofréniairól” beszél, hiszen egyszerre válnak példaképekké II. Rákóczi Ferenc és Károlyi Sándor, az aradi tizenhármak és Ferenc József, Deák és Kossuth – végeredményben pedig az egyaránt hangzottatott nemzeti függetlenség és kiegyezés. Jókai „egész életében gyászolta az aradi vértanúkat, és minden este imádkozott azok kivégzőjéért, a királyért.”³⁶ Hasonlóan vélekedett R. Várkonyi Ágnes, aki szerint „a közvélemény a valóságot torzítottan látja,” az egymással élesen szembenálló két történeftérfő „századfordulóra megerősödött és kiterbélyesedett. Társadalmi hatóereje, éppen egymással vívott látványos párharcainak következtében megnőtt, és mindenütt jelenlévővé vált. Nyomasztó árnyékot vetett az egész országra. A kor történelmi gondolkodását a tudathasadás láncreakciója szaggatta szét.”³⁷ E szerzők a kiegyezés korát hanyatló időszaként látták, talán ez vezetett értetlenségükhöz. A korszak szakavatott kutatója, Hanák Péter is egyetértően idézi Bibó dualizmus-kritikáját,³⁸ újabban Fónagy Zoltán beszél Várkonyihoz hasonlóan tudathasadásról a közjogi ellenzék radikális függetlenségi követeléseit és a dinasztia, illetve Ferenc József iránti feltétlen lojalitása kapcsán.³⁹

Az akkori feljegyzések, visszhangok alapján viszont úgy tűnik, a kor embere számára nem okozott gondot összeegyeztetni az uralkodó és a Habsburgok ellen is harcoló erdélyi fejedelmek vagy éppen 1848–49 hőseinek kultuszát. Ez a társadalom minden rétegére többé-kevésbé jellemző volt csakúgy, mint a kiegyezés rendszerét hevesen bíráló ellenzéki pártokra, amelyek függetlenségi szólamaikat menten félretették, amint a hatalom közelébe férközhettek. „A magyar szabadság és a magyar szent korona nem ellentétes, hanem azonos, elválaszthatatlan fogalmak”⁴⁰ – olvashatjuk egy korabeli szerzőnél, akit néhány éven belül egyaránt megvádoltak „hiper-lojalitással”, „szervilizmussal”, majd az uralkodóház iránti tiszteletlenséggel, sőt egyenesen felségsértéssel.⁴¹

(*A szobrok sorsa*) Kezdetben a miniszterelnök a német példákat igyekezett számba venni, köztük a berlini Siegesallee nemrégiben elkészült szobrait tekinthette mintának, Beöthy Zsolt elvárása szerint is „egy fölfogást kell tolmácsolniuk a talapzatokra állított alakoknak”.¹⁴² A szobrok elkészítéskor azonban nem sikerült egységes koncepciót érvényesíteni. Legfeljebb az elhelyezés terén merülhet fel ilyesmi a Körönd már említett négyese, és a Kígyó-téren (ma Ferenciek tere) egymással szemben elhelyezett Werbőczy és Pázmány esetén.

Eleinte úgy képzelték, ötévente két-két műemlékre írnának ki pályázatot,¹⁴³ hamarosan azonban úgy döntöttek, hogy megbízással biztosítanak lehetőséget fiatal szobrászoknak. Őket egyenként hívták el Bánffyhoz, akivel elbeszélgetve választhattak a névsor még „szabad” tagjai közül. Így fordulhatott elő, hogy a legifjabb művésznek, Ligeti Miklósnak kellett megbirkóznia a legnehezebb feladattal, Béla király névtelen jegyzőjének megformálásával. A többiek ugyanis „kihagyták” Anonymust, akiről jó-szerivel semmit sem tudni, neki pedig már nem kínálták fel a választás lehetőségét.¹⁴⁴

Egy esetben a bíráló bizottság elutasította a tervet, ami tragédiához vezetett. Miután Pálffy Jánosról készült második mintáját sem fogadták el, a gyenge idegzetű Szármovszky Ferenc „áldozatul esett megbántott művészi becsvágyának”. A Párizsban élő szobrász „lelkének utolsó megmaradt erejével felfogta azt a fejszét, amellyel őt halálra sebeztek és összezúzta vele” művét, búskomorságba esett, megőrült, majd miután hazahozták, hamarosan meghalt.¹⁴⁵ (Sorsa kísértetiesen emlékeztet a század első magyar szobrászéra, akinek végzete ugyancsak egy történeti emlékmű lett. Ferenczy Istvánnak az 1840-es években készült Mátyás-szobrával szemben hasonló kifogásokat emeltek: a hős testtartása nem elég ünnepélyes, öltözéke nem magyaros. Ferenczy anyagilag és lelkileg belerokkant a kudarcba: ugyancsak összetörte a szobor elkészült mintáját, majd visszavonult.)

Bár eleinte arra törekedtek, hogy mind a tíz kerületbe kerüljön szobor, Budára végül csak kettő jutott, viszont éppen az egyik itteni a többinél sokkal nagyobb és költsége-sebb lett. Gellért püspök ugyanis a róla elnevezett hegy oldalába, az akkor épülő (még Eskü-térinek nevezett) Erzsébet-híddal szembe került, magassága (11,3 méter) ezért majdnem kétszerese a sorban utána következőnek (Tinódié 6,2 méter).¹⁴⁶ Talapzatát egy kisebb dombra állították, miközben érvényesülése érdekében különleges háttérrel kellett biztosítani számára. Mindez némi ellenérzést váltott ki, hiszen a nála jóval kisebb mére-tűre mintázott Hunyadi-ról, Bocskairól vagy Bethlenről azt lehetne gondolni, „csak csiri-biri ember volt” a püspökhöz képest, „kinek különben szintén tisztesség adassék”.¹⁴⁷ Ugyancsak szóvá tették, hogy a diplomata-politikus Andrássy Gyulát ekkor készülő emlékművén lóra ültették, míg Hunyadi Jánosnak csupán állószobor jutott.¹⁴⁸

Idővel felerősödtek az elégedetlenkedő hangok. A rendelkezésre álló összegből ugyanis csupán kisebb szobrokat lehetett készíteni, amit még a Képzőművészeti Társulat lapja is elismert.¹⁴⁹ Egy élclapban azt javasolták, sorsoljanak ki a tíz közül egyet, így a rendelkezésre álló összegből „becsületese” emlékművet lehetne készíteni, mert „az olyan fogpiszkáló szobrok megbámulására ugyan egy idegen se jön hozzánk”.¹⁵⁰

A közvélemény érdeklődésére jellemző, hogy egy fővárosi polgár részletes javaslatot készített az emlékművek elhelyezésére.¹⁵¹ A nagyfokú várakozás jelzi például, hogy a népszerű Vasárnapi Újság címlapon számol be az elsőként elkészülő három gipszmintáról, melyeket részletesen ismertet, képet is közöl róluk.¹⁵² A neves szobrász, a bíráló bizottság tagja, Stróbl Alajos kezdetben úgy számolt, hogy az emlékművek felállítására két év elegendő lesz. Ennek ellenére több mint négy és fél évet kellett várni, amíg elsőként Bethlen és Zrínyi alakjai talapzatukra kerülhettek. Nagy meglepetést és megütközést váltottak ki a „loppal”, „suttymomban” történő átadások, amelyek éles ellentétben álltak

a király kezdeményezésének bejelentésekor tapasztalt kitörő „üdvriadallal”. A politikusok akkoriban is szerették a „díszbeszédeket”, a nagy csinnadrattát, amihez kiváló alkalmat biztosítottak a szoborleleplezések, ahol nemzeti hősök társaságában, és nagy tömeg előtt mutatkozhattak a köz javáért, a város fejlődéséért munkálkodó hazafiakként. Éppen ezért értetlenkedtek a lapok „a szinte illetlen elbűváson”. Úgy vélték, Széll Kálmán miniszterelnök elődjétől tartva mondott le a pompás külsőségekről, melyek jó alkalmat biztosítanak a szobrok ötletgazdájának tartott Bánffy Dezső ünneplésére. Elfogadhatatlannak mondták, hogy a kicsinyes kormányfő saját hiúságát szem előtt tartva „ő felsége adományát elsikkassza a nemzet ünneplése előtt.”¹⁵³ Eleinte még maguk a miniszterelnökök (Széll után Tisza István) voltak az átadók, a későbbiekben hat esetben is már alacsonyabb rangú kormánytisztviselőkre bízta a feladatot. Az utolsó szobor esetében nagyszabású átadást terveztek. Ennek érdekében Pázmány Péter 1914. június 25-én felállított¹⁵⁴ szobrának leleplezését augusztus 20-ára halasztották, így egybeesett volna Szent István király napjával, amikor még felemelőbbé, látogatottabbá vált volna az esemény.¹⁵⁵ Addigra azonban kitört az első világháború, így „a nagy nemzeti ünnep” újfent elmaradt, az emlékművet csendben adták át.¹⁵⁶

A kortársak véleménye szerint az emlékművek összességében nem feleltek meg az elvárásoknak, Budapest továbbra is a rossz szobrok városa maradt. „Úgy szerettük volna, hogy a készítő tíz szobor a nemzeti léleknek legyen a szimbóluma” – összegez elkészültük után a művész-kritikus. E helyett többségük szárnyaszegett, semmitmondó, nem ébresztenek érzést a szemlélőben, „semmi nemzeti gondolatot nem súgnak a magyar szíveknek.” A fejedelmek alakjai például egyformán ötlettelenné, nem lehet megkülönböztetni őket igazán, akár fel is lehetne cserélni fejeiket. A városligeti Anonymust tartották egyöntetűen a legsikerültebbnek, amely egyesek szerint az első igazán jó budapesti szobor. A „pompás” mű a többi „szánalmasan gyöngé” alkotással szemben „nagy ambícióval és költői fantáziával készült”, népszerűségére jellemző, hogy kisplasztikaként mind bronz, mind Zsolnay-kerámiaként kedvelt lakásdísszé vált.¹⁵⁷ A korabeli kritikusok szerint még Hunyadi, Pázmány és Werbőczy emlékművei képviselnek értéket, ébresztenek gondolatokat, a többi hat „csupán számbelileg gyarapítja a főváros szobrai, de értékben majdnem semmit sem adott a nemzetnek.”¹⁵⁸

Az utolsóként leleplezett Pázmány-szobor három nappal a szarajevói merénylet előtt, 1914 nyarán került a helyére – ezzel tulajdonképpen egy egész korszak végét is jelzi. Az akkor kezdődő „rövid”, ámde felettébb mozgalmas 20. század nem múlt el nyomtalanul a Budapest terei fölött örökdő tíz nagyság felett.

1919-ben az orosz mintára kikiáltott Tanácsköztársaság idején a múlttal való gyökeres szakításra törekedtek, amit hatásosan és egyszerűen tudtak szemléltetni a szobrok eltüntetésével. Ezek az egykori nemesség, esetleg a nagypolgárság képviselőire emlékeztettek, akik a jobbagység elnyomásával, a proletárok kizsákmányolásával emelkedtek fel. Nem csupán a bronzba öntött, esetleg márványba vésett személyekkel, hanem az őket megörökítő egész korszakkal kívántak leszámolni. Kiváló alkalmat nyújtott ehhez a május 1-i felvonulás, amikor a szervezők arra törekedtek, hogy eltakarják az egykori „úri-világra” emlékeztető „régirössz” és „idétlen szobrokat”. A „tizek” közül is többen erre a sorsra jutottak. A Köröndön levőket négy hatalmas vörös földgömbbel vonták be. Szamuely Tibor tervei szerint ezek az úttest közepe fölött lebegő kilenc méter átmérőjű lángoló földgömb talpzatául szolgálnának. Az utóbbi nem valósult meg, ám a korabeli satirikus lapok közül akadt amelyik az éppen folyó párizsi béketárgyalások négy nagyhatalmának vezető politikusait látta az elkészült gömbökben. Werbőczyt és Pázmányt egy diadalkapu fedte el, míg Gellért szobrát sárga és vörös színű oszlop takarta, a mögötte álló oszlopsort vörös drapéria díszítette, alatta pe-

dig hatalmas allegorikus képet helyeztek el, melynek felirata: „Dolgozatosok és tiétek a Paradicsom.” Mindez azt sugallta, hogy a proletároknak nem az égiektől, nem a vallástól kell várniuk boldogulásukat, hanem munkával, tanulóssal, esetleg fegyveres harccal maguknak kell elérniük azt. Másutt Marx, Engels, Lassalle, Liebknecht, Lenin és Trockij frissen állított gipsz mellszobrai mutatták az új hősöket. A Millenniumi emlékmű is vörös csomagolást kapott, az oszlopot egy obeliszk fedte (elrejtve Árpádot és Gábrit arkangyalt), rajta egy hétméteres gipsz Marx-szobor jobbja egy vasmun-kással, balján egy bányásszal. Andrássy Gyulának az Országház mellett álló szobra a Munka Háza mélyén tűnt el, melyet Kisfaludi Strobl Zsigmond Őszirozás bakájának óriási gipszmásolata díszített.¹⁵⁹

A második világháború alatt, Budapest ostromakor számos szobor sérült: Pázmány jobbkeze letört, Anonymus talapzata rongálódott, a Körönd emlékművei golyó-találatokat kaptak.¹⁶⁰ Az utóbbiakat 1945. május 1-én ismét vörös színnel takarták le. Ezzel azonban még kommunista pártkörökben sem értett egyet mindenki, akadt, aki az akciót „teljesen helytelennek” minősítette, ugyanis a munkásság nem tagadta meg „a múlt magyar szabadságharcok nagy történelmi alakjait”.¹⁶¹ A két erdélyi fejedelem, valamint a szigeti várkapitány Zrínyi helye megmaradt a nemzeti hősök közt, a hatalmat fokozatosan magukhoz ragadó erők azonosulni tudtak az ország függetlenségéért, az idegen hódítók ellen harcoló hősökkel. Az egykori szoborállító rendszerhez hasonlóan ők is úgy döntöttek, szükségük van rájuk, küzdelmeiket „haladó” jellegűeknek minősítették, örökségüket felvállalták.

Bocskai és Bethlen szerepe egyenesen felértékelődött, Habsburgok elleni támadásaik a kor szemléletében a közelmúlt antifasiszta küzdelmeit előlegezték. Velük szemben az egykori „német” dinasztia nem csupán a királyság intézményére, hanem a gyűlölt náci Németországra, az országra mérhetetlen szenvedést hozó második világháborúra és az 1944-es megszállására emlékeztetett. Ezért a Hősök terén álló oszlopcsnak öt Habsburg uralkodóját elszállították, helyükre felkelő vezérek kerültek. A két fejedelem szobrát csupán a közeli Köröndről kellett átköltöztetni (melléjük Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos alakját állították). A sors különös fintora, hogy többek között éppen a szoborállításukat elrendelő Ferenc József emlékművének helyére kerültek.

Ebből az alkalomból a Millenniumi emlékmű többi nagyságához hasonlóan ők is egy-egy domborművet kaptak, amelyek némiképp módosították a szobrok üzenetét. Eredetileg mindkettejüket a Habsburg királlyal kiegyező fejedelemként ábrázolták, kezükben békeokmánnyal, az új helyszínen viszont „németellenességüket” próbálták hangsúlyozni. Ennek jegyében Bocskai szobra alá egy csatajelenet került, amely hajdúk és császári zsoldosok összecsapását ábrázolta. Bethlen alatt pedig azt láthatjuk, amint 1620-ban szövetséget köt a csehekkel, amivel egy Habsburgok ellen kötött konföderációt emeltek ki, egyben a szomszéd népekkel való internacionalista összefogás eszméjét is megjelentették.

Gyökeresen átértékelődött ekkor a Körönd egy harmadik szobra is. Csakhogy míg a két fejedelem „felfele bukott”, Pálffy János nemkívánatosá vált. Róla már szobra átadásakor megjegyezte egy élclap, hogy „a majtényi mezőn lerakatta a magyar fegyvert... sorra nyakaztatta a kurucokat, akár csak Haynau.”¹⁶² Emlékművét előbb Esze Tamással akarták helyettesíteni,¹⁶³ végül 1954-ben döntöttek róla, hogy eltávolítják az egykori császári generálist, aki „maga sem tartott igényt arra, hogy magyarnak véljék”, labanc kortársainál „egy fejjel magasabbnak bizonyult a hazaárulásban.” A szobrot valójában nem a nemzeti kegyelet állította a „18. század leggyűlöltebb hazaárulójának”, hanem az aradi tizenhármát kivégeztető Ferenc József „tukmálta rá” a magyar fővárosra.¹⁶⁴ Így raktárba került. Zrínyi azonban nem maradt árván a Köröndön, mellé Balassi Bálint, Bottyán János és Szondy György kerültek, ma az ő szobraikat láthatjuk itt.

Pálffyánál is gyászosabban végezte Werbőczy szobra. 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején úgy vélték, a „szégyenteljes” emlékmű „a leggyalázatosabb jobbagytörvény megalkotóját” örökíti meg, „aki vadállati kegyetlenséggel harmadízíglén sújtotta a járom ellen föllázadt parasztságot”. Ezért el kellene távolítani.¹⁶⁵ Ekkor még helyén maradhatott, ám 1945-ben már nem kerülhette el sorsát.

A második világháború végén az ország területén még zajlottak a harcok, amikor egy napilap cikksorozatban sürgette több fővárosi szobor elszállítását. Elsőként a „vérmocsok” *Tripartium* szerzőjéről, a jobbagyokat röghöz kötő jogtudósról, az elnyomó osztály megtestesítőjéről emlékeztek meg.¹⁶⁶ Még aznap a kommunista ifjúsági szervezet nevében az emlékmű nyakába táblát akasztottak: „Ugye mostan lóg az orrod, meghozták a földreformot.”¹⁶⁷ Darvas József író népgyűlésen szorgalmazta, hogy a „parasztpusztító” úri Magyarországot jelképező Werbőczy helyére Dózsa György, Gömbösére Bajcsy-Zsilinszky Endre szobra kerüljön, az ellenforradalmi emlékművet pedig az 1919-es forradalom mártírjainak hasonló emlékműve váltsa fel. Ezek hirdetének a kivívott függetlenséget, a munkásság és a parasztság „harcos összefogását”.¹⁶⁸

1945. május 1-jén felavatták a Szabadság téren, a Vigadó előtt és a Gellért téren is a szovjet hősök villámgyorsan felállított emlékműveit, ahol Dálnoki Miklós miniszterelnök is részt vett, Malinovszkij marsall tartott beszédet, majd a Hősök terén többek között Rákosi Mátyás szólt az egybegyűlt százezrekhez.¹⁶⁹ Ezt követően az „ünnepi tömeg” ledöntötte az Apponyi-téren (ma Ferenciek tere) az egykori jogtudós szobrát, amely fejével a földbe fúródott, talapzatára pedig a „Dózsa György emlékére” felirat került. Ezzel igazságot szolgáltatott annak, „aki a jog védelmet nyújtó korlátait a kiváltságosokon túl ki akarta terjeszteni az egész nemzetre”. Az eseményről tudósító lapok egyetértettek a népiítéssel, hiszen a Hármaskönyv „írásba foglalt katekizmusa volt a rendi Magyarország jogfosztó uralmának,”¹⁷⁰ Ady Endre sorait idézik Werbőczy „pereputtyáról”.¹⁷¹ Hamarosan a fővárosi közgyűlésben indítványozták, hogy Werbőczy helyére Dózsa György szobrát állítsák.¹⁷²

Tinódi Lantos Sebestyén sikeresen kiállta a második világháború utáni ideológiai próbát: egy lapban pályáját áttekintve, megállapították, hogy szobra méltán áll a Nemzeti Színház előtt.¹⁷³ 1952 tavaszán, a kezdődő metrőépítkezés miatt mégis elszállították a Blaha Lujza térről.¹⁷⁴ Bár eredetileg ideiglenes eltávolításról volt szó, öt év múlva a Népligetbe került, és ott látható máig is. 1958-ban Pázmány szobrát szállították a Felszabadulás-térről (ma Ferenciek tere) a józsefvárosi plébániatemplom előtti Horváth Mihály térre.¹⁷⁵

Össességében tehát a királyszobrok közül négy maradhatott eredeti helyén: a 11–15. századi alakokat ábrázoló (Anonymus a Városligetben, Szent Gellért a róla elnevezett hegy lábánál és Hunyadi a budai vár alatt), valamint a rendíthetetlen hazaszeretet és önfeláldozás példáját mutató Zrínyi a Köröndön. A többiek mind eltávolították. Kettőnek (Bocskai, Bethlen) előkelőbb hely jutott, egyúttal némileg átértelmezték üzenetüket, másik kettő (Tinódi és Pázmány) kevésbé jelentős köztérre került, a maradék kettő (Werbőczy és Pálffy) pedig már nem látható. Az utóbbi hat szobor csupa kora újkori történeti szereplőt örökít meg (amennyiben ideszámítjuk az 1541-ben elhunyt Werbőczyt).

Sorsuk jelzi, mennyire lényeges és eltérő volt e korszak megítélése a 20. század során, amikor a hatalom és a különféle politikai erők számára kiemelten fontossá vált ideológiai elkötelezettségük, történetiszemléletük minél látványosabb kinyilvánítása. Ezt szolgálja a saját múltbeli hőseiknek, az elszenvedett igazságtalanságoknak történő emlékműállítás, és az elutasított irányzatoktól, személyektől való elhatárolódás is. Erre pedig mi lenne alkalmasabb egy szobor eltávolításánál, költöztetésénél, átértelmezésénél?

JEGYZETEK

- 1 Jan Assmann: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában. Bp., 1999. 53. A történelmi tudatról ld. még: Holger Fischer: Public history, emlékezetkultúra, történelempolitika. Helyük Németország jelenkori történettudományában. *Történelmi Szemle* 54. (2012) 392.
- 2 Ellenőr, 1874. febr. 17.
- 3 Nemzet, 1891. ápr. 16.
- 4 Hunfalvy János: Család. Nevelés. In: Család könyve I. Szerk. Greguss Ágost és Hunfalvy János. Pest 1855. 2.
- 5 Csupán néhány példa: Thaly Kálmán ismerteti az akadémián Ráth Károly tanulmányát Bocskai béketárgyalásairól. *Budapesti Közlöny*, 1867. nov. 13. Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor. Akadémiai felolvasás 1879. jan. 13-án. *Magyar Polgár*, 1879. jan. 29–30. *A Hon*, 1881. máj. 10. *A Hon*, 1882. febr. 7. Komáromy András előadása a hajdúkról. *Pesti Napló*, 1898. márc. 8., *Budapesti Napló*, 1898. márc. 9.
- 6 *Pl. Magyar Újság*, 1873. ápr. 5. nov. 8. Címlapon pl. *Pesti Napló* reggeli kiadás, 1882. febr. 10.
- 7 *A Hon*, 1877. szept. 1. *A Hon*, 1879. aug. 23. *Vasárnapi Újság*, 1879. aug. 31.
- 8 *Pl.* részletes ismertetés a Századok legfrissebb füzetéről. *Budapesti Közlöny*, 1869. máj. 8.
- 9 *Budapesti Hírlap*, 1885. júl. 4., 5., 6., 7. *Pesti Hírlap*, 1885. júl. 4., 5., 6., 7. *Nemzet*, 1885. júl. 4., 5., 6.
- 10 *Pesti Napló*, 1885. júl. 3.
- 11 *Pl.* Horváth Mihály és Szilágyi Ferenc vitája *Pesti Napló*, 1868. febr. 25., 27. *Pl.* Fraknoi Vilmos: A jezsuiták védelme. A mérgezési vád ellen. Nyílt levél Thaly Kálmánhoz. *A Hon*, 1875. ápr. 28. Thaly Kálmán: Még egyszer a jezsuiták mérgezési ügyéről. *A Hon*, 1875. máj. 12. *Vagy Ellenzék*, 1900. febr. 28. márc. 1. márc. 2.
- 12 *Budapesti Hírlap*, 1911. dec. 3.
- 13 *Pesti Napló*, 1864. márc. 5.
- 14 *Pl.* Kakas Márton, 1906. okt. 28.
- 15 Borsszem Jankó, 1874. aug. 30.
- 16 Szilágyi Sándor: Rákóczi Zsigmond fejedelemmé választása. *Magyar Polgár*, 1879. nov. 6–8.
- 17 *Pl.* Részlet Komáromi János naplójából. *Literáriai csarnok*, 1840. aug. 20. *Havasalföldi előkelők levele Bocskainak*, 1605 aug. 14. *Ellenőr* reggeli kiadás, 1877. dec. 28.
- 18 Egy bűnös vallomása. Írta II. Rákóczi Ferenc fejedelem. *Alkotmány*, 1902. okt. 23.
- 19 Flegler Sándor. A magyar történetírás történelme. *Sayous Eduard. A magyar történetírás kútforrásai.* Bp., 1895. (Olcsó Könyvtár 77–80.) R. Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történeteszmélete a magyar történetírásban I. A pozitivisták történeteszmélete Európában és hazai értékelése 1830–1945. Bp., 1973. 214.
- 20 Az utolsó kötetről például: *Pesti Napló*, 1898. dec. 15. *Budapesti Hírlap*, 1898. dec. 15. *Pesti Hírlap*, 1898. dec. 15. *Országos Hírlap*, 1898. dec. 15. *Magyar Újság*, 1898. dec. 16. *Magyarország*, 1898. dec. 16.
- 21 Herczeg Ferenc: Emlékezései. A Várhegy. A gótikus ház. Bp., 1985. 278.
- 22 Hanák Péter: 1898. A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In uó: *A Kert és a Műhely.* Bp., 1988. 113.
- 23 Varga Bálint: Árpád a város fölött – Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon. Bp., 2017. 27.
- 24 *A Hon*, 1870. ápr. 17.
- 25 Hatos Pál: Reformáció és történeti hagyomány. A genfi reformációkép változásai a XVI–XX. században a historiográfiai elemzés tükrében. Bp., 2001. 196.
- 26 Kovalovszky Márta: A képzeletbeli emlékmű. (Emlékműtervek Magyarországon az 1840-es években) *Művészettörténeti Értesítő* 31. (1982) 29.
- 27 Pim Den Boer: Emlékezhelyek összehasonlító szempontú vizsgálata. *Studia Litteraria* 51. (2012) 1–2: 26.
- 28 Sinkó Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. *Művészettörténeti Értesítő* 32. (1983) 189.
- 29 A Szapáry-kormányról van szó. Ld. gróf Apponyi Albert: Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – huszonöt év az ellenzékben. Bp., 1922. 203–4. vagy Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. *Magyarország története 1867–1918.* I. Bp., 1934. 288–9.
- 30 Borsszem Jankó, 1886. máj. 30.; *Az Újság*, 1910. júl. 17.
- 31 <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=5344> (Letöltés: 2020. júl. 25.)
- 32 Czaga Viktória: A Harcos Emlék – szoborsors Magyarországon. (A Hentzi-emlékmű története) *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 6. (2003) 79–111. Borbély János: Heinrich Hentzi Magyarországon. „Sárkányölő Szent Györgytől” a „vaskisértetig”. *Aetas* 21. (2006) 4: 88–113. Michael Laurence Miller: A Monumental Debate in Budapest: The Hentzi Statue and the Limits of Austro-Hungarian Reconciliation, 1852–1918. *Austrian History Yearbook* 40. (2009) 215–237. Manhercz Orsolya: 1848–1849 traumájának felidézése az 1852-es császári utazás során. *Történelmi Szemle* 57. (2015) 652–4.
- 33 Orbán Balázs: Eszmetörödékek a millenniumról és Mátyás király szobráról. *Ellenzék*, 1884. szept. 6.
- 34 Említi még a szülő- vagy lakóházak emléktáblákkal való megjelölését, a történelmi jelentőségű

- épületek (pl. várak, templomok, házak) fenntartását. Römer Flóris: A történeti érzék keltése a közönségnél, ünnepi menetek, színpadi előadások, nemzeti képek, történeti kiállítások és múzeumok által. In: A Magyar Történelmi Társulat 1885. júl. 3-6. napjain Budapesten tartott congressusának irományai. Bp., 1885. 116, 134-5.
- 35 Magyar történetírás. Pesti Napló, 1891. jan. 11.
- 36 Póto János: Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Bp., 2003. 22.
- 37 Borsodmegyei Lapok, 1898. máj. 31. Szabadság, 1898. jún. 1. Részletesebben ld. Ádámfy József: A világ Kossuth szobrai. h. n. é. n. (1980)
- 38 Pulszky Ferenc: A műgyűjtemények hasznairól. Athenaeum, 1838. aug. 9.
- 39 Az országgyűlésben éppen Pulszky Ferenc fia, Pulszky Károly száll szembe Thalyval, és úgy véli, elsősorban az ország fejlesztésére, gazdasági-kulturális gyarapodására kellene a hangsúlyt helyezni, ezért fölöslegesek a megemlékezés túlzott költségei, nagy pompája. Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XXVII. Bp., 1892. 575. ülés (1891. dec. 10.) 352-7. Ld. még: Thaly Kálmán: Az ezredévi országos hét emlékoszlop története. Pozsony, 1898. 10.
- 40 Ezekről részletesebben ld. Varga i. m.
- 41 Sinkó Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. Művészettörténeti Értesítő 32. (1983) 194, 197.
- 42 Fővárosi Lapok, 1880. máj. 25.
- 43 Például Magyar Polgár, 1880. máj. 26. Magyarország és a Nagyvilág, 1880. máj. 30.
- 44 Pl. Ráth Károly főpolgármester beszédében a Petőfi-szobor avatásán. Nemzet, 1882. okt. 16. Vagy Ziegler Géza kormányfőtanácsos beszéde az Alpár-emlékkiállításon. A Munkaadó, 1928. okt. 31.
- 45 Póto: i. m. i. h.
- 46 Wehner Tibor: Köztéri szobraink. Bp. 1986. 38.
- 47 Pesti Hírlap, 1897. szept. 22.
- 48 Herczeg: i. m. 325.
- 49 Ifj. dr. Balázs Dezső: Ebédutáni pihenő. Magyar Hírlap, 1929. márc. 31. Atropos (Márkus Miksa): Bánffy Dezső álmatlan éjszakája. Pesti Hírlap, 1937. szept. 26.
- 50 Belügyi Közlöny, 1897. okt. 1.
- 51 Budapesti Közlöny, 1897. szept. 26. Budapesti Hírlap, 1897. szept. 26. Pesti Napló, 1897. szept. 26.
- 52 Budapesti Hírlap, 1897. szept. 26. Pesti Hírlap, 1897. okt. 4.
- 53 Budapesti Hírlap, 1897. szept. 27. Pesti Hírlap, 1897. szept. 27.
- 54 Pesti Hírlap, 1897. szept. 29.
- 55 Pl. Budapesti Hírlap, 1897. szept. 26. vagy Fejes István: A tizek szobra. Vasárnapi Újság, 1897. okt. 17.
- 56 A nagyszombeni m. kir. állami főgymnasium értesítője az 1897-98. iskolai évről. Nagyszomben, 1898. 16.
- 57 Budapesti Hírlap, 1897. szept. 28., 30., okt. 1. Pesti Hírlap, 1897. szept. 29., okt. 1. Pesti Napló, 1897. szept. 27., okt. 1. Budapest székes főváros törvényhatósága 1897. évi szeptember hó 30-án tartott 23-ik – rendkívüli – közgyűlésének jegyzőkönyve.
- 58 Képeiket például: Magyar Génius, 1897. okt. 3. Új Idők, 1897. okt. 3.
- 59 Pesti Napló, 1897. szept. 26. Pesti Hírlap, 1897. szept. 26.
- 60 Pesti Hírlap, 1897. okt. 1.
- 61 Pécsi Közlöny, 1897. szept. 30.
- 62 Budapesti Hírlap, 1897. okt. 2., 3., 5. Pesti Napló, 1897. okt. 2., 5. Pesti Hírlap, 1897. okt. 5.
- Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója X. Bp. 1898. 165-6. ülés (1897. okt. 1., 4.) 11-16. A felszólalásokat közli számos napilap.
- 63 Pesti Napló, 1897. okt. 5.
- 64 Pestmegyei Hírlap, 1897. okt. 2. Kecskeméti Lapok, 1897. okt. 3. Kecskemét, 1897. okt. 3.
- 65 Pécsi Figyelő, 1897. szept. 30.
- 66 Budapesti Hírlap, 1897. szept. 28., 29., okt. 6.
- 67 Budapesti Hírlap, 1897. szept. 30. Pesti Hírlap, 1897. szept. 30.
- 68 Pesti Hírlap, 1897. okt. 7., 23., Pesti Napló, 1897. okt. 8. Magyar Újság, okt. 21.
- 69 Budapesti Hírlap, 1897. okt. 3., 4. Pesti Hírlap, 1897. okt. 4. Pesti Napló, 1897. okt. 4.
- 70 Ifj. Bertényi Iván: Állt 37 évet. Werbőczy István budapesti szobra. Történelmi Szemle 56. (2014) 2: 206.
- 71 Sárospataki Lapok, 1897. okt. 11.
- 72 Néptanítók Lapja, 1897. okt. 14.
- 73 Budapesti Hírlap, 1897. szept. 30, okt. 3., 4., 5., 6. Pesti Hírlap, 1897. szept. 30., okt. 3., 4. Pécsi Figyelő, 1897. okt. 5-6., Pécsi Közlöny, 1897. okt. 5.
- 74 Borsod. Miskolci Értesítő, 1897. okt. 6. Szabadság, 1897. okt. 6.
- 75 Hivatalos Közlöny, 1897. okt. 15.
- 76 Néptanítók Lapja, 1897. okt. 14.
- 77 Budapesti példák: Budapesti Hírlap, 1898. febr. 16., 23. Színérváralján az iskolai megemlékezést a március 15-i ünnepséggel kötötték össze. Budapesti Hírlap, 1898. márc. 25.
- 78 Bereg, 1898. febr. 27. Székely Nemzet, 1897. nov. 26. Márki Sándor: A tíz szobor. A kolozsvári iparosok előtt 1897. november 20-án, az ezredéves kiállítási jutalmak kiosztása alkalmával tartott felolvasás. Kolozsvár é. n. [1898] Erről ld. még: Márki Sándor napló II. 1893-1903. Gyula, 2018. 190.
- 79 Pesti Hírlap, 1898. jún. 1.
- 80 Csupán néhány példával: Brühl Béla: A nemzet kincse: A tíz szobor. Életrajzok. Lugos, 1898. Emlék-füzet. Hazafias beszédek, a tíz szobor életrajza, versek és dalok gyűjteménye. 1898. június 8-nak megünneplése emlékére és a szegény tanulók segély-alapjára. Összegyűjtötték és kiadják az állami iskola tanítói Torda-Szent-Lászlón. Kolozsvár, 1898. Bodnár Gáspár: Királyi ajándék

- vagy tíz szobor nemzetünk nagyjainak. Szatmár, 1898. Gáspár Imre: A tíz szobor (Apoteózis). Magyar Szemle, 1898. jún. 19., 26. Varga Ottó: A tíz szobor. Bp., 1900. Magyar Polgár, 1897. nov. 23.
- 81 Borsszem Jankó, 1897. dec. 5.
- 82 Kosztolányi Dezső: A magyar próza atyja. Nyugat, 1920. 19–20. sz. [web:] <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00281/08435.htm> (Letöltés 2020. július 25.)
- 83 Bertényi Iván szerint Jancsó Benedek, Beöthy Zsolt és Pauler Gyula szolgálhattak tanácsal. Ifj. Bertényi: i. m. 211.
- 84 Pesti Napló, 1897. szept. 26.
- 85 Budapesti Hírlap, 1897. okt. 28. Pesti Napló, 1897. okt. 28. Pesti Hírlap, 1897. okt. 28. Magyar Újság, 1897. okt. 29.
- 86 Beöthy Zsolt: A királysobrok. Budapesti Szemle 92. (1897) 337–350.
- 87 Ferenczy István igazgató beszéde. A nagyszabeni m. kir. állami főgymnasium értesítője az 1897-98. iskolai évről. Nagyszabon, 1898. 4.
- 88 Félégyházi Híradó, 1897. okt. 31.
Pl. Gróf Teleki Géza elnök megnyitó beszéde a Magyar Történelmi Társulat 1898. febr. 17-én tartott közgyűlésén. Századok 32. (1898) 194. A szegzárdi állami főgymnasium értesítője az 1897/8. tanévről. Szegzárd 1897. 18.
A bajai Tanítóképző Intézet XXV. értesítője az 1897-98. iskolai évről. Baja, 1898. 53. Akadémiai Értesítő 9. (1898) 364. Magyar Újság, 1898. febr. 18. Pesti Hírlap, 1898. jún. 1. Múcsarnok, 1900. dec. 23. Pesti Hírlap, 1902. jún. 14. Magyarország, 1903. jan. 2. Pesti Napló, 1903. jan. 24. Budapesti Hírlap, 1903. jan. 24. Petrik Albert: A tíz királysobor. Építő ipar. Építő művészet, 1914. aug. 16.
- 89 Religio, 1897. szept. 29. okt. 2
- 90 Sárospataki Lapok, 1897. okt. 25.
- 91 Berzeviczy Albert: A képviselőház hálafelirata. Pesti Napló, 1897. okt. 5.
- 92 Népszava, 1897. okt. 8.
- 93 Űstökös, 1897. okt. 3.
- 94 Pesti Napló, 1897. okt. 3.
- 95 Faragó Szemléje. A tíz szobor és egyebek. Koboz rímeivel. Bp., 1898. Ld. még: Budapesti Hírlap, 1898. márc. 8.
- 96 Új Idők, 1898. márc. 6.
- 97 Pesti Hírlap, 1897. szept. 26.
- 98 Félégyházi Híradó, 1897. okt. 10.
- 99 Budapesti Hírlap, 1897. szept. 26.
- 100 A Hét, 1897. szept. 26.
- 101 Magyar Szemle, 1897. okt. 3. Ld. még Szabadság (Miskolc), 1897. szept. 29. Pécsi Figyelő, 1897. okt. 3. Sárospataki Lapok, 1897. okt. 4.
- 102 Századok 31. (1897) 752.
- 103 Magyar Polgár, 1897. szept. 27. A beszédről ld. még: Márki Sándor naplója, i. m. 190.
- 104 Szabadság, 1897. okt. 6.
- 105 Ehhez ld. pl. Cieger András: Árpád a Parlamentben. A festőművészet esete a tudománnyal és a politikával. In: Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon. Szerk. Lajtai Mátyás és Varga Bálint. Bp., 2014. 25–6.
- 106 Pocsikai trosku! Azaz Várj egy kicsit! Lassan a testtel! Pesti Napló, 1896. jún. 13.
- 107 Pécsi Figyelő, 1898. szept. 28.
- 108 Örömtüzek. Pécsi Figyelő, 1898. okt. 3.
- 109 Szabadság, 1897. szept. 29.
- 110 A Hét, 1897. okt. 3.
- 111 Pestmegyei Hírlap, 1897. okt. 2.
- 112 Pécsi Figyelő, 1897. okt. 3.
- 113 Félégyházi Híradó, 1897. okt. 3.
- 114 Budapesti Hírlap, 1897. szept. 26.
- 115 Századok 31. (1897) 752.
- 116 Károlyi Árpád: Bocskay szerepe a történetben. Akadémiai Értesítő 9. (1898) 281–296. Megjelent különnyomatban is ugyanabban az évben, valamint kötetben: uő: Néhány történelmi tanulmány. Bp., 1930. 227–253.
- 117 Alkotmány, 1898. máj. 5., 7., 10. Budapesti Hírlap, 1898. máj. 5., 9. Budapesti Napló, 1898. máj. 5. Magyarország, 1898. máj. 9. Magyar Újság, 1898. máj. 9. Pesti Napló, 1898. máj. 5., 8., 9. Vasárnapi Újság, 1898. máj. 15.
- 118 Pesti Hírlap, 1888. apr. 10.
- 119 Kecskemét, 1888. apr. 22.
- 120 Például Debrecenben (1894), Marosvásárhelyen (1908) Szabadkán (1912). Fővárosi Lapok, 1894. júl. 13.
- 121 Erről részletesen ld. pl. M. Lovas Krisztina: Ki mire emlékezett március 15-én a dualizmus korában? Az ünnepségek alakulása az aktuális politikai konfliktusok tükrében. Századok 151. (2017) 1223–1246.
- 122 Mohl Antal: A Mária-kongregációk története. Különös tekintettel hazánkra. Győr, 1898. 92.
- 123 Pl. Budapesti Napló, 1898. jan. 1., márc. 1.
- 124 Kunicz Zsuzsa: Köz- és magánépítkezések, városfejlődés Nagykanizsán a dualizmus időszakában. Zalai Múzeum 12. (2003) 232.
- 125 Zalai-Somogyi Közlöny, 1873. okt. 26.
- 126 Pompéry Aurél: A régi magyar jezsuiták hazafisága. Magyar Kultúra 6. (1918) 1: 14.
- 127 Erről ld. pl. Debrecen város vagy Baranya megye felirata. Pesti Napló, 1897. szept. 28. Pesti Hírlap, 1903. jún. 22. Pesti Hírlap, 1903. dec. 13. Herczeg: i. m. 325. Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. Bp., 1934. 223–4.
- 128 Ifj. Bertényi: i. m. 207.
- 129 Pesti Napló, 1897. szept. 26. Ld. még pl. Pesti Hírlap, 1897. szept. 26.
- 130 Ld. pl. Budapesti Hírlap, 1897. szept. 26., 28.
- 131 Budapesti Hírlap, 1897. szept. 28.

- 132 Kiemelések az eredetiben. Pesti Napló, 1897. szept. 27.
- 133 Felvidéki Újság, 1897. okt. 7.
- 134 Hódolás a királynak. Budapesti Hírlap, 1898. jan. 25.
- 135 Cziklay Lajos: A tíz szobor. Apotheozis. Előadott az Isteni Szeretet Leányai budapesti Margit-intézetében, 1898. évi április hó 11-dikén, az 1848. évi szabadságtörvények felszázados évfordulója alkalmából. Bp., 1898.
- 136 Bibó István: Németh László Kelet-Európa koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája. In uő: Eltorzult magyar alkat, zsákutcsa magyar történelem. h. n. 2012. 187.
- 137 R. Várkonyi Ágnes: i. m. 214.
- 138 Hanák Péter: 1898. A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In uő: A Kert és a Műhely. Bp., 1988. 118.
- 139 Fónagy Zoltán: Ferenc József és a kortárs magyar közvélemény. In: A véreskezű kamasztól Ferenc Jóskaig. I. Ferenc József és a magyarok. Szerk. Fónagy Zoltán. Bp., 2018. 35.
- 140 Varga Ottó 1892-es iskolai ünnepegen elhangzott beszédét idézi a Pesti Napló, 1899. okt. 7.
- 141 Részletesebben ld. László Andor: Varga Ottó történelemtanár 1899-es ügye. <https://ntf.hu/index.php/2019/12/03/ez-az-arulkodas-iskolaja-a-besugo-liceum-varga-otto-tortenelemtanar-1899-es-ugye/> (Letöltés: 2020. július 14.)
- 142 Beöthy: i. m. 340.
- 143 Alkotmány, 1898. máj. 15.; Műcsarnok, 1898. máj. 22.
- 144 Tördékek Ligeti Miklós befejezetlen memoárjából. *Ars Hungarica* 33. (2005) 1–2: 488–9.
- 145 Pesti Hírlap, 1902. nov. 30.; Pesti Hírlap, 1902. dec. 27.; Budapesti Napló, 1903. ápr. 30.; Pesti Hírlap, 1903. máj. 1.; Szeged és vidéke, 1903. máj. 1.; Pécsi Napló, 1903. máj. 1.; A Hét, 1903. máj. 3.
- Szikszay Ferenc: Két sírdomb. Magyarország, 1903. máj. 9.
- Dömötör István: In Memoriam Szárnovszky Ferenc. Művészet 2. (1903) 196–199.
- Tóth Antal: Szárnovszky Ferenc szobrász (1863–1903). Művészettörténeti Értesítő 32. (1983) 4: 232–242.
- 146 Budapest köztéri szobrai 1692–1945. Szerk. Szöllőssy Ágnes. Budapest Galéria. h. n. é. n.
- 147 Pesti Napló, 1901. jún. 16.
- 148 Új Idők, 1903. szept. 27.
- 149 Műcsarnok, 1898. szept. 14.
- 150 Bolond Istók, 1898. aug. 14.
- 151 Ifj. Bertényi: i. m. 213.
- 152 Három új szobor. Vasárnapi Újság, 1900. szept. 23.
- 153 Pesti Napló, 1902. máj. 28. 31. Pesti Napló, 1905. szept. 16.
- 154 Ld. pl. Pesti Hírlap, 1914. jún. 26.
- 155 Tisza István 1914. júl. 12-i levele báró Jósika Samunak, a Főrendiház elnökének. Gróf Tisza István összes munkái 4. sorozat 2. Levelek, táviratok, távbeszélőn küldött izenetek, egyes előterjesztések 1914. júniustól december végéig. Bp., 1924. 22. Tisza István júl. 13-i levele Csernoch János hercegprímásnak. Uo. 23. Ld. még pl. Budapesti Hírlap, 1914. júl. 14.
- 156 Ld. pl. Világ, 1914. aug. 20.
- 157 Magyarország, 1903. nov. 10.
- 158 Petrik Albert: A tíz királysobor. Építő ipar. Építő művészet, 1914. aug. 16., 23., 30., szept. 6.
- Hasonlóan vélekedik a szintén kortárs Lyka Károly, aki szerint a szobrok közt „egypár mérsékeltlen jó, egypár mérsékeltlen gyöngé darab” van. Anonymus mellett a jobbik közé sorolja még Werbőczy, Tinódi és Hunyadi szobraikat. Lyka Károly: Szobrászatunk a századfordulón. Magyar művészet 1896–1914. Bp., 1983. 46.
- 159 Vörös Boldizsár: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Bp., 2004. 88–9. Vörös Boldizsár: „Az állatker lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőit bizalmat válasszanak” (A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben) *Aetas*, 21. (2006) 2–3: 194–5.
- 160 Magyar Nemzet, 1945. jún. 19.
- 161 Orbán László: Pártunk propagandamunkája. 1945. június 13. h. n. é. n. (MKP szeminárium 12.) 12.
- 162 Bolond Istók, 1905. okt. 1.
- 163 Szabad Művészet, 1949. ápr. 1.
- 164 Magyar Nemzet, 1954. júl. 25., dec. 10.; Magyar Nemzet, 1955. jan. 27.
- 165 Népszava, 1919. ápr. 11.
- 166 Szabadság, 1945. márc. 22.
- 167 Szabad Nép, 1945. márc. 27. Későbbi visszaemlékezés: H. J. F. Márciusi epizódok. Werbőczy nyakán. Kisalföld, 1960. márc. 22.
- 168 Szabadság, 1945. ápr. 3.; Szabad Nép, 1945. ápr. 4.; Szabad Szó, 1945. ápr. 4.
- 169 Népszava, 1945. máj. 3.; Magyar Nemzet, 1945. máj. 3.
- 170 Kossuth Népe, 1945. máj. 4.
- 171 Szabad Nép, 1945. máj. 3.; Szabadság, 1945. máj. 3.; Népszava, 1945. máj. 4.; Kossuth Népe, 1945. máj. 4. A szobordöntésben résztvevő Timár György visszaemlékezése: Timár György: A „szobordöntögető”. Népszava, 1996. máj. 4. Ld. még: Kovács Imre: A ledöntött szobor. Szabadság, 1945. máj. 5., valamint: Szabadság, 1945. máj. 8., 9.; Szabad Nép, 1945. máj. 8.
- 172 Vigh Lajos javaslata az 1946. márc. 6-i közgyűlésen. In: Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága által az 1946. évben tartott közgyűlések jegyzőkönyvei. Bp., 1946. 99.
- 173 Szabad Szó, 1951. jan. 14.
- 174 Esti Budapest, 1952. ápr. 25.
- 175 Új Ember, 1958. jún. 1.